

УДК 811.161.2'367.335

Греб М. М.,
кандидат філологічних наук,
Бердянський державний
педагогічний університет

СЕМАНТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ КОНСТРУКЦІЙ ІЗ ЗІСТАВНОЮ СЕМАНТИКОЮ

До складнопідрядних *розчленованого* типу зараховуються речення із цілим рядом сполучників диференційованого і недиференційованого значення.

Велику групу складнопідрядних речень зіставного значення зі сполучником недиференційованого значення складають конструкції зі сполучниками **якщо... то**, які традиційно кваліфікуються як такі, що обслуговують складнопідрядні речення умови.

Свого часу М. С. Поспєлов підкреслював, що формування зіставного відношення на базі формально складнопідрядного речення є одним із випадків внутрішньо суперечливої побудови складнопідрядного речення. При цьому мовознавець окреслив ситуацію набуття складнопідрядною конструкцією зіставного значення таким чином: "при різкому розмежуванні двох частин складного речення "підрядна" і "головна" його частини урівнюються одна з одною значенням зіставлення" [4, 139].

На особливості формальної та семантичної організації цих речень вказувало багато дослідників [2; 3; 6 та ін.], які зазначали, що у випадку з цими конструкціями виявляється феномен асиметрії мовного знака й змісту. Таким чином, появу складнопідрядних речень зіставної семантики в синтаксичній системі можна пояснити загальним мовним законом асиметрії, сутність якого полягає в тому, що певний зміст прагне виявити, реалізувати себе в якомога більшій кількості формальних структур. На противагу цій тенденції виступають закони форми, яка в свою чергу намагається обмежити кількість змістів, які вона представляє на рівні знаку. Рівновага, тобто співвіднесеність однієї форми з одним змістом є ідеальним варіантом, який, проте, виявляється не в багатьох випадках, чому в першу чергу сприяють лексико-семантичні та граматичні чинники (модальність, видо-часова й спосібна специфіка компонентів конструкції). Таким чином складнопідрядні конструкції зіставного різновиду зі сполучником **якщо... то** є яскравим свідченням закону мовної асиметрії на його діяхронічному зрізі. У зв'язку з тим, що у мовознавчій літературі ці конструкції як асиметричні ще не описувалися, це визначає актуальність дослідження. На рівні синхронії ці конструкції вже належать до конструкцій симетричних, в яких сполучники втратили свою формально-семантичну домінанту й виявляють себе як синтаксичні скрепи.

У випадку з досліджуваними конструкціями важливими, але не акцентованими з боку дослідників є ті семантичні й синтаксичні механізми, які уможливили утворення на базі форми складнопідрядного умови сформувався конструкціям зі значенням зіставлення між поєднуваними компонентами. Тому є необхідність проаналізувати семантичний механізм їх утворення, паралельно простеживши, як граматичні

показники морфологічних форм сприяли цьому процесу, що і визначає мету дослідження.

Ф. І. Буслаєв відзначав, що конструкціям такого зіставного типу, які в мовленні набувають все більшого поширення, притаманною є, окрім зіставної семантики, й значення умови, яке, щоправда досить притлумлене [1, 550]. Аналіз етапів формування зіставного відношення показав, що змісти частин вибираються мовцем за схемою: пропозиція-фон / пропозиція-контраст (тотожність / неподібність / протилежність), а потім між ними встановлюється відношення кон'юнкції. Рядопокладеність ситуацій висвічує різницю між ситуаціями чи її частинами за певними параметрами. Тож про визначальність елементу умови (обумовленості) змістів частин не варто говорити. Замовлення в зіставних конструкціях однобічне: перша частина своїм змістом і синтаксичною будовою задає зміст і структуру другої.

В умовних реченнях мовцем також вибираються дві ситуації, одна з яких передує, зумовлює іншу, причому ці ситуації у певний спосіб дотичні одна до одної: або вони знаходяться в одному просторі, або відбуваються в одному часі, або стосуються об'єктів, які між собою пов'язані тощо (що об'єднує їх за характером із тими, які вибираються мовцем для зіставлення). Проте відбір ситуацій, керований інтенцією мовця вказати на залежність однієї ситуації від іншої, докорінним чином відрізняє формування умовного й зіставного типів відношень. Пряма залежність ситуацій, яка представлена в умовному відношенні, не відіграє ніякої ролі в зіставному.

Ймовірно, що контамінація умовного й зіставного значення була каталізована тим, що формальна будова умовних конструкцій досить часто має паралельність синтаксичних позицій, наприклад: **Якщо** *ти прийдеш*, **то** *я дочекаюся* (Із усного мовлення), **Якщо** *баба всміхнеться*, **то** *діти полякаються* (В. Підмогильний), що зближує їх із синтаксичним паралелізмом, характерним зіставним конструкціям, пор.: *Ти прийдеш рано, а я прийду пізно, Ти посміхаєшся, а я плачу.*

Окремо слід сказати й про специфіку формально-семантичного рівня організації складнопідрядних умови, в яких показником реальної та ірреальної умови виступають різні сполучникові єдності: сполучниками **якщо... то** пов'язуються частини реальної семантики, **якби... то** – ірреальної. Оскільки для зіставної семантики характерним є зіставлення двох реальних ситуацій, на відміну від порівняльних відношень, то це й визначило ту особливість, що зіставний зміст може виражатися лише в конструкціях із **якщо... то (коли... то)**.

Подібною є й комунікативна організація висловлень умовної та зіставної семантики, а саме актуальне членування частин, пор.: *[Якщо ти]^T [прийдеш о восьмій]^R, [то я]^T [прийду о сьомій]^R і *[Ти]^T [прийдеш о восьмій]^R, а [я]^T [прийду о сьомій]^R*. Проте інтенція мовця, комунікативний намір цих висловлень різні: в першому випадку виконання однієї з ситуацій ставиться в залежність від здійснення першої, а в другому – подається констатація фактів.*

Окреслені в загальних рисах елементи подібності в кінцевому результаті спровокували ситуацію потенційної субституції форм, що й було закріплено в мовній свідомості у вигляді можливості використання форми умовних речень для вираження зіставного змісту.

Структурною особливістю цих сполучників у межах зіставного різновиду складнопідрядних речень, на відміну від підрядних умови, є те, що місце розташування **якщо** не може варіюватися, цей елемент завжди відкриває собою всю будову речення. Так, речення **Якщо** попередня проза Е. Андієвської була відсторонена од української проблематики, то останні романи наскрізь пронизані патріотичними мотивами втратить смисл, якщо поставити частину, уведену сполучником у постпозицію, пор: *Останні романи наскрізь пронизані патріотичними мотивами, **якщо** попередня проза Е. Андієвської була відсторонена од української проблематики. У той час же умовні складнопідрядні речення дозволяють вільне розташування частини, яку вводить сполучник **якщо** (звичайно, за умови, якщо це дозволяють зробити модально-часові та лексичні параметри частин), пор.: **Якщо** тваринна душа править людиною, то їжа, відпочинок, потяг до влади, безпеки і статевий інстинкт стають головними цінностями людського життя і підкоряють собі всю поведінку людини (Релігії світу) і їжа, відпочинок, потяг до влади, безпеки і статевий інстинкт стають головними цінностями людського життя і підкоряють собі всю поведінку людини, **якщо** тваринна душа править людиною. Виявлена закономірність є свідченням того, що у складнопідрядних зіставних сполучник **якщо** втратив своє формально-семантичне значення, а саме здатність програмувати семантику умовності, якою він наділений під час функціонування в складнопідрядних умови. Це стало підставою кваліфікувати сполучникову єдність **якщо... то** в межах зіставного різновиду складнопідрядних речень як суто формальну скріпу, а вид синтаксичного зв'язку характеризувати як недиференційований.

Формування зіставного значення в межах цього типу конструкцій має в своїй основі ті ж загальні принципи, які були з'ясовані стосовно складносурядних речень зі сполучником **а** власне-зіставного значення. Тобто у зіставні відношення входять дві структурно подібні, синтаксично розчленовані складові з лексично зіставлюваними компонентами, які пов'язані подвійним асоціативним зв'язком, наприклад: **Якщо** водяний вважався покровителем і наглядачем русалок, **то** очеретяний опікав потерчат, наказуючи їм заманювати людей у свої володіння й глумитися над ними (Із посібника). У цій конструкції є два ряди зіставлюваних компонентів – водяний / очеретяний (об'єднані спільною лексичною приналежністю) і русалок / потерчат (те ж), які об'єднані асоціативними зв'язками й виражені в частинах у синтаксично тотожних позиціях. Ця специфіка конструкцій зі сполучником **якщо...то** й зближує їх із власне-зіставними складносурядними реченнями, пор.: *Водяний вважався покровителем і наглядачем русалок, а очеретяний опікав потерчат, [наказуючи їм заманювати людей у свої володіння й глумитися над ними].*

А, наприклад, у реченні *...І – воістину: якщо народ безсмертний своїми поетами, то вже тричі істинно, що справді великий поет безсмертний своїм народом* (Б. Олійник), яке характеризується специфічною будовою, своєрідною є й семантична будова, в якій зіставне значення обрамлене умовним, якщо це речення розглядати за такою схемою: **якщо** справедливе судження А, **то** тричі справедливе судження Б (складнопідрядне умови). У той же час компоненти А і Б стають у зіставлювані позиції на основі виділених в роботі ознак зіставних конструкцій. Хоча це

ж речення внаслідок своєї специфічної синтаксичної будови може мати на рівні семантики й такий вигляд: 1) *[Істина]^T – [народ безсмертний своїми поетами]^R, а [тричі істина]^T – [справді великий поет безсмертний своїм народом]^R, де зовсім інші асоціативні зв'язки й актуальний зміст висловлювання, ніж у тому випадку, якщо зіставляються компоненти А і Б, пор.: 2) *[Народ]^T [безсмертний своїми поетами]^R, а [справді великий поет]^T [безсмертний своїм народом]^R. У першому випадку перший ряд асоціативних зв'язків оформлений модусом, а другий диктумом, в другому – зіставляються лише компоненти диктуму.**

Це ще раз підтверджує важливість урахування комунікативних ознак при аналізі складних конструкцій. Як було показано вище, вельми присутнім для складносурядних конструкцій із зіставним компонентом змісту є актуальність зіставляваних компонентів, співвіднесеність між тема-рематичним членуванням першої й другої частин. Те ж саме спостерігається у вираженні зіставного значення, а відповідно й у виявленні його в семантичній структурі складнопідрядних речень зі сполучником **якщо... то**. Наприклад, речення **Якщо** *[М. Куліш]^T [створював трагікомедію політичну, психологічну]^R, **то** для *[І. Кочерги]^T [була важливою найперше філософська думка, ідея]^R (Історія укр. літ. ХХ ст.) має прямий порядок слів, нейтральну інтонацію й почленно співвіднесені тему першої й тему другої частин, як і рему першої з ремою другої.**

В аналізованих складнопідрядних реченнях характер співвідношення між темами і ремами може порушуватися. Так, наприклад, у реченні **Якщо** *[протиставлення нірвани та сансару]^R [є головним в хінаяні]^T, **то** в *[махаямі]^T [проміж ними не робиться особливої різниці]^R (Релігії світу) рема першої частини займає не характерну для нейтрального висловлення позицію на початку й у такий спосіб набуває емпатичного значення. Проте, як і у випадку зі складносурядними зіставними конструкціями, це не заважає виникненню зіставного значення між частинами складнопідрядної конструкції.**

Характерними для аналізованих речень є й такі співвідношення тем і рем між компонентами, коли темі першої частини синтаксично відповідатиме рема другої частини, і навпаки, ремі першої – тема другої, наприклад: **Якщо** *[роман “Двері в день”]^T [не втрачає певного пізнавального значення й донині]^R, **то** *[зовсім по-іншому прочитується]^T [репортажна новела “Січневе повстання”]^R (Історія укр. літ ХХ ст.). І хоча порядок компонентів порушений, але незважаючи на це, асоціативні ряди відносяться. Так, у наведеному прикладі тема першої частини семантично буде пов'язана із ремою другої частини, а рема першого речення вступатиме в асоціативний зв'язок з темою другого речення, причому цей зв'язок виявлятиметься як протиставлення, текстуальна антонімія (пор.: не втратила свого значення = прочитується так само, як і колись / по-іншому прочитується, ніж колись = втратила своє значення).**

Специфічністю відзначається семантика частин, поєднаних у конструкціях зі сполучниками **якщо... то**, в другій частині яких мовцем використовуються лексичні конкретизатори на зразок **тим більше, ще менше**, наприклад: **Якщо** *Марійка не любила довго займатися однією справою, то тим більше не міг занадто довго*

всидіти на місці хлопець (Із усного мовлення), **Якщо** у власному житті часом не можна знайти сенсу, **то ще менше** його бачиш в існуванні інших (Із усного мовлення). Автори РГ-80 кваліфікують їх як різновид складнопідрядних зіставних речень, у яких значення подібності, відповідності конкретизується градаційно-зіставним відношенням [5, 611]. Визначення сутності зіставного відношення подібних конструкцій у такий спосіб видається дещо невиправданим. Дійсно, зміст частин підкреслює подібність ситуацій, аж до їх тотожності, пор.: *Марійка не любила займатися довго однією справою = не могла довго всидіти на місці / хлопець не міг занадто довго всидіти на місці = не любив займатися однією справою занадто довго*, різниця між цими ситуаціями виявляється в їх модусній характеристиці, визначеній наявністю оцінного компонента змісту в другій частині. Проте цей компонент змісту не тотожний із тим, який характеризує відношення градації. Градацію визначає семантика оцінки ситуацій з боку необхідної й достатньої інформативності пропозицій. Друга пропозиція використовується у градаційних реченнях як комунікативно достатній компонент, який підкреслює певний зміст першої пропозиції, пор.: *Марійка не любила довго займатися однією справою, **та й тим більше** хлопець своєю непосидючістю не сприяв їй у цьому; **Не тільки** Марійка не любила довго займатися однією справою, **а й** хлопець не міг занадто довго всидіти на місці*. Те, що в зіставних реченнях із **якщо... то** градуйованим виявляється певний змістовий компонент, який наявний у першій і другій пропозиціях, але характеризується різницею в ступенях прояву, не тотожне градації змістів у цілому в градаційних реченнях. Для зіставного значення в складнопідрядному типі речень із **якщо... то** характерне зіставлення двох тотожних (подібних) ситуацій, пор.: *Марійка не любила довго займатися однією справою, а хлопець не міг занадто довго всидіти на місці*, а потім ускладнення диктумного змісту пропозицій за рахунок уведення модусного компоненту, формуванню якого сприяють як сполучники (похідні від умовних), так і наявність лексичних конкретизаторів міри, пор.: ***Якщо** Марійка не любила довго займатися однією справою, хоча це й не характерно для дівчаток, **то** що вже тоді говорити про хлопця, він **тим більше** не міг занадто довго всидіти на місці*. Тому, очевидно, краще визначати специфіку змістового відношення між частинами таких конструкцій як зіставлення подібних ситуацій на підставі *градування* ознаки, а не градації як терміна, що співвідноситься з градуванням ситуацій в цілому. Це сприятиме уникненню термінологічної контамінації.

Сполучник **якщо... то** в межах складнопідрядних зіставних конструкцій виступає інваріантом до інших сполучників, які за походженням є формальними показниками відношень умови, зокрема мають місце зіставні конструкції зі сполучником **коли... то**, наприклад: ***Коли** він (Давид – М. Г.) перед тим почав був вагатися від тортур та від постійних умовлянь Литвинова, **то** тепер те все одвіялося, як пушина від сильного подуву вітру* (І. Багрянний).

Використання цього сполучника обмежене і зустрічається в основному для поєднання частин із темпоральною вказівкою, напр.: ***Коли раніше** сюжет фільму був замкненою історією взаємин між героями, **то** [пізніше – М. Г.] О. Довженко вперше ввів “розімкнутий” епічний сюжет із безліччю паралельних незавершених ліній*

(Історія укр. літ. ХХ ст.), **Коли в молоді роки**, в період соціальних успіхів (отримання ступеня майстра вільних мистецтв у 22 роки і ступеня доктора богослов'я у 29 років) у Лютера загострювалась духовна криза, **то у 1521 р., після розпочатого переслідування його вчення**, що виявилось, зокрема, у наказі Кайзера заарештувати Лютера й конфіскувати маєтки його прихильників, засновник протестантизму переховується від арешту і розпочинає найзначнішу справу свого життя – роботу над перекладом Біблії німецькою мовою (Релігії світу), проте це не закономірність, а вільний, суб'єктивний слововжиток.

Таким чином, зіставні відношення, які виникають між частинами складнопідрядних конструкцій зі сполучниками **якщо... то**, стоять надзвичайно близько до семантичних відношень, які оформлюються зіставним сполучником **а** в реченнях власне-зіставлення. Прийом транспозиції, використаний для підтвердження цього в даній роботі, наочно підтверджує це судження. Проте не завжди транспозиція є тим засобом чи прийомом, завдяки якому з повною переконливістю можна показати наявність / відсутність зіставних відношень між простими реченнями у складнопідрядній конструкції. Показовими щодо цього є приклади, які інколи пропонуються як достатньо наочні в посібниках. Так, скажімо, в одній роботі конструкції такого зразка, як: *І якщо він з цим виступить, то ми повинні будемо відповідь дати* (П. Дорошенко), *І якщо вже ми згадали про енциклопедію, то чи можна не сказати про те, що всі члени клубу заповзято працювали над створенням енциклопедичного арктичного словника* (Я. Гримайло) пропонується кваліфікувати як зіставні, тому що тут, буцімто, транспозиція показує наявність зіставлення, пор.: *І він з цим виступить, а ми повинні будемо відповідь дати* [6, 584]. Проте це далеко не так. У першій конструкції вже сама лексика, модальність частин попереджує про наявність умови, але ніяк не зіставлення. Семантичний і структурний аналіз компонентів показує, що в конструкції немає ані синтаксичного паралелізму, ані семантичної подібності (що виявляється в першу чергу в модальності другої частини, вираженої лексемою облігаторності, зумовленої диктумом першої частини), хоча наявна лексична зіставленість (він – ми, виступати (у значенні говорити одне) – дати відповідь (говорити інше)). Справді зіставна конструкція з цими компонентами повинна б була мати такий вигляд: *Він^T виступить^R (подасть аргумент), а ми^T [відповідь дамо]^R (подамо контраргумент)*, а не той, про який говорять дослідники.

Щодо другого із наведених прикладів, а саме *І якщо вже ми згадали про енциклопедію, то чи можна не сказати про те, що всі члени клубу заповзято працювали над створенням енциклопедичного арктичного словника* (Я. Гримайло), то його також не можна вважати вдалим як приклад зіставних відношень між частинами складнопідрядного речення, бо частина *то чи можна не сказати про...* є також не диктумом, а модусом висловлення. Трансформація цієї конструкції дасть такий результат: *І якщо вже ми згадали про створення енциклопедії, то треба сказати про роботу над створенням енциклопедичного арктичного словника*.

Ці спостереження ще раз показують, що класифікація складнопідрядних речень зі значенням зіставності насамперед має враховувати семантичний принцип, оскільки структурні й формальні ознаки цих речень не дають достатньої інформації для

однозначного їх опису та класифікації, для з'ясування їх диференційних ознак у групі формально тотожних конструкцій умови.

Література

1. Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка / Ф. И. Буслаев. – М. : АН СССР, 1959. – 623 с.
2. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови : синтаксис / Б. М. Кулик. – К. : Рад. шк., 1965. – Ч. 2. – 287 с.
3. Курс сучасної української літературної мови / [за ред. Л. А. Булаховського]. – К. : Рад. школа, 1951. – Т. 2 : синтаксис. – 408 с.
4. Поспелов Н. С. Мысли о русской грамматике / Н. С. Поспелов. – М. : Наука, 1990. – 182 с.
5. Русская грамматика : [в 2-х т.] / А. Брызгунова, К. Бабучан, В. Ицкович и др. – М. : Наука, 1980. – Т. 2 : синтаксис. – 709 с.
6. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови : проблемні питання / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.

Анотація

У дослідженні Греб Марії подано новий погляд на семантичну організацію складнопідрядних речень зі сполучником якщо...то. Щодо цих конструкцій, то в мовознавчій літературі існує багато різнотлумачень. Автор розглядає їх з точки зору формальної будови, семантичної структури та комунікативної організації і цим аналізом доводить, що є всі підстави кваліфікувати ці синтаксичні одиниці як асиметричні.

Ключові слова: мовна асиметрія, зіставна семантика, умовна конструкція, комунікативна організація, актуальне членування, формальна скріпа.

Аннотация

В исследовании Греб Марии подан новый взгляд на семантическую организацию сложноподчиненных предложений с союзом **если... то**. По поводу этих конструкций, то в языковедческой литературе существует много разночтений. Автор рассматривает их с точки зрения формального строения, семантической структуры и коммуникативной организации и этим анализом доказывает, что есть все основания квалифицировать эти синтаксические единицы как асимметричные.

Ключевые слова: языковая асимметрия, сопоставимая семантика, условная конструкция, коммуникативная организация, актуальное членение, формальная скрепа.

Summary

A new view on complex sentences with conjunction if ... that is presented in the research article of Maria Hreb. In the linguistic literature there are many definitions concerning these constructions. The author considers them from the point of formal, semantic structures and communicative organization. It is proved by this analysis that there is every reason to qualify these syntactical units as asymmetrical.

Keywords: linguistic asymmetry, comparative semantics, conditional construction, communicative organization, actual articulation.